

ANNA KISIEL

KU Leuven
Faculty of Arts

ORCID: 0000-0003-3963-0985

Wyrażenia przyimkowe z rzeczownikami *miara, sposób, stopień, sens* na drodze do leksykalizacji

A b s t r a k t: Autorka analizuje stopień leksykalizacji wyrażen o postaci frazy przyimkowej w *_ mierze, do _ stopnia, w _ stopniu, w _ sposób, na _ sposób, na _ sposobie, w _ sensie* na podstawie ograniczeń nałożonych na element określający i jego położenia wobec elementów o postaci przyimka i rzeczownika. Wyrażenia te są zestawione z uznawanymi w leksykografii za synonimiczne frazami narzędnikowymi *_INSTR miarą i _INSTR sposobem, _INSTR sposobami*. Z punktu widzenia przyjętych kryteriów można uznać jedynie nieliczne z badanych wyrażen za zleksykalizowane (mimo że większość z nich wykazuje preferencje względem wyrażenia określającego). Są to przede wszystkim wyrażenia o postaci frazy przyimkowej z zaimkowym elementem określającym.

S ł o w a k l u c z e: wyrażenie przyimkowe; fraza narzędnikowa; szyk; leksykalizacja

0. Niniejszy artykuł podejmuje problem opisu wyrażen o postaci przyimek + wyraz określający + rzeczownik. Charakterystyka tego typu wyrażen sprawia dwójakiego rodzaju problemy. Po pierwsze, element określający jest w nich wymieniaalny (lub sprawia takie wrażenie). W dodatku wyraźnie odróżniają się konteksty z przymiotnikami, jak (1), od kontekstów zaimko-

wych¹, jak w (2). Te ostatnie nierzadko rozpoznawane są w leksykografii jako zleksykalizowane.

- (1) *Rolnicy będą siali wówczas rzepak i będziemy mogli w tani sposób pozyskiwać pylek².*
- (2) *I leciałem tak do szkoły, że Baśka mnie nie mogła w żaden sposób dogonić.*

Po drugie, odnotowuje się wyrażenia o postaci wyraz określający_{INSTR} + rzeczownik_{INSTR}, które uznawane są za bliskoznaczne z powyższymi, por. (1) z (3) i (2) z (4).

- (3) *Wejdz na jego stronę i popatrz, jak tanim sposobem można skonstruować zestaw do macro.*
- (4) *(...) ogień zgasł i żadnym sposobem rozpałić się nie dał.*

Wskazany tu problem przedstawię na przykładzie wyrażen w *_ mierze*, *do _ stopnia*, *w _ stopniu*, *w _ sposób*, *na _ sposób*, *na _ sposoby*, *w _ sensie* w zestawieniu z wyrażeniami *_INSTR miarą* i *_INSTR sposobem*, *_INSTR sposobami*. Są to wyrażenia nie tylko wykazujące wskazane wyżej cechy (dyskusyjna wymienialność elementu określającego, znaczeniowa równoważność wyrażen), ale też związane ze sobą w leksykografii relacjami semantycznymi (bliskoznaczności).

¹ Nie poruszam tu kwestii podziału zaimków (zob. np. na temat zaimków przeczących Kallas 1998, nieokreślonych Wierzbicka-Piotrowska 2011) ani problemu przypisywania niektórych elementów tradycyjnie do tej klasy włączanych do innych klas części mowy (por. np. operatory kwantyfikacji w Grochowski 2017, Przybyszewski 2020), ani nawet odróżniania przymiotników od zaimków przymiotnych (zob. np. Bobrowski 1990, Wołk 2019). Przyjmuję tu, że zasadnicza różnica między przymiotnikami a zaimkami przebiega na linii między atrybucją a referencją i kwantyfikacją, por. też Topolińska 2016.

² O ile nie zaznaczono inaczej, przykłady pochodzą z NKJP (podkorpus zrównoważony).

1. Przegląd dostępnych przykładów użyć powyższych wyrażzeń (w korpusach współczesnych i dawnych oraz przykładów użyć w hasłach bazowych rzeczowników w słownikach współczesnych, dawnych i historycznych, zob. Źródła) pozwala zaobserwować dominację a) użyć zaimkowych nad użyciami z przymiotnikiem, b) użyć z przyimkiem nad użyciami w narzędniku. Potwierdzają to dotychczasowe opisy leksykograficzne (Tabela 1.), w których odnotowuje się wyrażenia z zaimkiem, natomiast wyrażenia z przymiotnikiem raczej się nie pojawiają, co pośrednio świadczy o ich rozpoznaniu jako niezleksykalizowanych³. Ponadto wśród zleksykalizowanych wyrażzeń notowane są przede wszystkim wyrażenia z przyimkiem. Wyjątek stanowi *żadną miarą*, które jako pierwsze z tu analizowanych wyrażzeń zostało zarejestrowane jako całość (u Trotza w znaczeniu ‘aus keine art, burchaus nicht, en aucune façon’), zaś w przykładach pojawia się później tylko od *w tej mierze* (por. (5–6)), które współcześnie nie jest używane (dziś: *w tej kwestii*).

- (5) *Wtymże się Panna Zofia Pannie matce Bogumilej Winarskiej otworzyła, prosząc z płaczem dla miłości Pana Jezusa ukrzyżowanego, i do nóg upadając, żeby ich niewydawała. Mówiła jej Panna Matka i insze Panny, iż to żadną miarą być nie może, muszą W. M. wynieść.* [Korba: Jan Miłopolski, Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku, 1612]
- (6) *secundum ignobilitatem dico, quadi nos infirmi fuerimus in hac parte, iakobyszmy my byli nyedostateczny w tey myerze* [Sstaropol.: 2. List do Korytian w haśle **miara**, zn. 8 ‘ogólne warunki, sytuacja, punkt widzenia jakiejś sprawy’]

³ Tj. niestanowiących całości semantyczno-formalnej, jednostki języka w rozumieniu Bogusławskiego (1976).

Tabela 1. Zarejestrowane w słownikach wyrażenia o postaci
 przyimek + wyraz określający + rzeczownik
 oraz wyraz określający_{INSTR} rzeczownik_{INSTR}.
 Zwykłą czcionką zaznaczono wyrażenia zleksykalizowane⁴

	stopień	miara	sposób	SENS
S staropol	–	równą miarą w tej mierze	–	–
S XVI	nieoprac.	żadną miarą w jednej mierze w równej mierze w prawej mierze w pełnej mierze w swej mierze w swej mierze w sw(oj)ej mierze w każdej mierze w tej mierze w której mierze w tej(że), takowej, której mierze	nieoprac.	nieoprac.
Trotz	w trzecim, wtórym stopniu	żadną miarą w tej mierze	iakim sposobem? takim sposobem że w ten sposób, tym sposobem kształtnym sposobem	na ten sens, w ten sens
Linde	–	żadną miarą, z żadnym sposobem w swej mierze	jakim sposobem? na jaki sposób? tym sposobem wszelkim sposobem żadnym sposobem, żadną miarą w jaki sposób w dobry sposób	w taki sens, w ten sens

⁴ Jako takie interpretowane są wyrażenia wytłuszczone w tekście słownika, a także te, które – mimo niewydzielenia graficznego – opatrzone są definicją. Wyrażenia pojawiające się wyłącznie w przykładach użycia bazowego rzeczownika zapisane są szarą czcionką.

Tabela 1. Zarejestrowane... cd.

	stopień	miara	sposób	SENS
SJPWil	w drugim, w trzecim stopniu do tego, najwyższego stopnia	żadną miarą w mierze, w swojej mierze	żadnym sposobem	w jakim sencie
SJPWar	do tego stopnia w trzecim stopniu w ostatnim stopniu pierwszego, drugiego stopnia	żadną miarą w tej mierze w swej mierze w jednej mierze	w jaki sposób w dobry sposób jakim sposobem, w jakiś sposób, jakimże sposobem w ten sposób, tym sposobem koniecznym sposobem takim sposobem, na taki sposób żadnym sposobem, w żaden sposób, na żaden sposób	w ten sens, w taki sens przen. w ten sens
SJPDor	do tego stopnia; do jakiego stopnia, w jakim stopniu	żadną miarą w tej mierze w równej mierze	w żaden (żywy) sposób, żadnym sposobem w pewien sposób	dawn. mówić pisać w ten sens w tym sensie
ISJP	w <i>jakimś</i> stopniu	w <i>jakiejś</i> mierze w tej mierze żadną miarą wielkiej miary przedniej miary	w żaden sposób w jakiś sposób, w pewien sposób w <i>jakis</i> sposób, na <i>różne</i> sposoby, na <i>wiele</i> sposobów itp., <i>jakimś</i> sposobem, <i>jakimiś</i> sposobami na swój sposób	w <i>jakimś</i> sencie

Tabela 1. Zarejestrowane... cd.

	stopień	miara	sposób	SENS
WSJP	w jakim, w dużym, w małym, w mniejszym, w najmniejszym, w najwyższym, w niewielkim, w nieznacznym, w znacznym, w jakimś, w pewnym, w równym, w tym samym, w takim samym, w większym, w wysokim, w wyższym, w dostatecznym, w przeważającym, w żadnym stopniu; w stopniu oczywistym	w jakiejś mierze żadną miarą	w żaden sposób w jakiś sposób na wszelkie sposoby, na wszelkie możliwe sposoby, na wszystkie możliwe sposoby, na wszystkie sposoby, wszelkimi możliwymi sposobami, wszelkimi sposobami, wszystkimi możliwymi sposobami, wszystkimi sposobami	w pewnym sensie

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Słownika staropolskiego*, *Słownika polszczyzny XVI wieku*, słowników Trotza i Lindego, SJPWil, SJPWar, SJPDor, ISJP, WSJP.

1.1. Poza *żadną miarą* inne wyrażenia zawierające element *miara* pojawiają się w leksykografii, jednak w sposób niejednorodny. Jedyne wyrażenie o zbliżonej postaci, *równą miarą* (dziś: *po równo*), odnotowane jest wyłącznie w *Słowniku staropolskim* ('jednakowo, aequae, aequa mensura'). Natomiast rejestracja wyrażen o postaci *w _ mierze* nie jest stała. O ile *Słownik staropolski* notuje jedynie frazę czasownikową *w jednej mierze stać* 'jednakowo oceniać, jednakowo traktować', to w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* wyrażen o wskazanej postaci znajdziemy kilkanaście (Tabela 1.), z których część oscyluje wokół znaczenia 'wielkość', część zaś ma funkcję referencyjną. Wśród tych ostatnich należy wskazać wyróżniające się pod względem frekwencji *w tej mierze*, zob. (6), (7). Wyrażenie to, choć pojawia się w przykładach już w *Słowniku staropolskim*, a w Korbie stanowi 93% użycie *w _ mierze*, zarejestrowane jako całość zostało po raz pierwszy dopiero

w *Słowniku warszawskim*, potem także *Słowniku Doroszewskiego* i ISJP. W najnowszym słowniku ogólnym języka polskiego, WSJP, jednostki tej nie notuje się. Ponadto ISJP i WSJP rejestrują jednostkę o postaci ogólniejszej, w *jakiejś mierze*, gdzie pozycja przymiotnikowa może być wypełniana bez ograniczeń.

- (7) *Bracie niechcę się śtobą wrzecz wdawać o wierze Bo ia sam na się wyznam/ żem profstak wtey mierze.* [S XVI]

1.2. Wyrażenie *żadną miarą* uznawane jest, najczęściej wprost, za synonimiczne / bliskoznaczne z *w żaden sposób*, które po raz pierwszy odnotowane zostało w *Słowniku warszawskim* i od tamtej pory pojawia się w każdym słowniku (u Doroszewskiego z fakultatywnym elementem *żywy*). Nieco wcześniej notowana jest postać narzędnikowa *żadnym sposobem* (jeszcze w *Słowniku wileńskim* jest to postać jedyna). Inne wyrażenia z elementem *sposobem* odnotowywane są w najstarszych słownikach (m.in. u Trotza *ia-kim sposobem*, *takim sposobem* czy, kompozycyjalne, *kształtnym sposobem*; później z kolei dominują *żadnym sposobem* i *wszelkim sposobem*). O ile w ISJP nadal rejestruje się *_ sposobem / sposobami* dopuszczające dowolny wyraz określający, to w najnowszym WSJP forma ograniczona została do pluralnej z przymiotnikiem *wszelki / wszystkich*.

Obok wyrażen o postaci narzędnika odnotowywane są wyrażenia z elementami *w i na* (nierzadko uznawane za alternatywne, por. *w żaden sposób – na żaden sposób* w *Słowniku warszawskim*). Wyrażenia z przyimkiem i wyrażenia narzędnikowe najczęściej uznawane są za formy wariantywne, por. np. *w ten sposób – tym sposobem* u Trotza czy *w żaden sposób – żadnym sposobem* u Doroszewskiego oraz *na jaki sposób – jakim sposobem* u Lindego czy *na taki sposób – takim sposobem* w *Słowniku warszawskim*. O ile wyrażenia o postaci narzędnikowej liczniej pojawiają się w słownikach dawniejszych, to wyrażenia z przyimkiem dominują od połowy XX wieku, co jest zgodne z ogólną tendencją do szerzenia się konstrukcji przyimkowych kosztem przypadkowych (por. np. Lesz-Duk 1985). Wyrażenia z *na* są mniej liczne niż z *w* i w słownikach najnowszych rejestrowane głównie z określeniami odsyłającymi do wielości (por. dawniej: *na iaki sposób* u Lindego, *na żaden sposób* w *Słowniku warszawskim*).

1.3. Dawne koreferencjalne wyrażenia *na ten sens*, *w ten / taki sens* z odniesieniem do mowy (dziś: *tymi słowami*, *w te słowa*), por. (8), uległo rozszerzeniu do wykładnika sposobu (zarejestrowane w *Słowniku warszawskim* jako znaczenie przenośne), a następnie zanikło (w *Słowniku Doroszewskiego* uznane za dawne). Za jego współczesny odpowiednik można uznać potoczne *coś w tym sensie* (ISJP, (9)) i być może – w pewnych użyciach (zob. (10)) – *w sensie*, zanotowane jako wykładnik ekwiwalencji w WSJP.

- (8) *Daie mi sprawę o sobie, mało nie temi słowy, abo w taki sens* [SLinde]
- (9) *Chyba stwierdziłam wtedy coś w tym sensie: Żaden malarz tak nie potrafi, jak byłam mała, to myślałam, że coś takiego malują anioły piórami ze swoich skrzydeł.*
- (10) *Twierdzę (po raz n-ty, sorki), że nie da rady jej precyzyjnie programować, w sensie „oto ten kawałek jest o trąbach anielskich, ten o Don Corleone, a tamten o dupie Maryny”.*

Równocześnie pojawia się nowe wyrażenie *w tym sensie*, obecnie rejestrowane z dowolnym wyrażeniem określającym (ISJP). WSJP odnotowuje także komentarz metatekstowy *w pewnym sensie*.

1.4. Wyrażenia z elementem *stopień* są reprezentowane w słownikach najskąpiej. Najwcześniej zarejestrowane konteksty odnoszą się przede wszystkim do stopnia pokrewieństwa. Obecnie oba wyrażenia, tj. *w _ stopniu* i *do _ stopnia*, są albo rejestrowane jako limitatory (synonimiczne z *w _ mierze*, zob. ISJP), albo jedynie podawane w przykładach użycia bazowego rzeczownika jako wyrażenia kompozycyjalne (w WSJP).

2. Zanim podejmę się analizy tytułowych wyrażen, zweryfikuję intuicje leksykograficzne poprzez analizę danych korpusowych. Ponieważ moim celem jest ukazanie stanu współczesnego, ograniczę się w tym wypadku do NKJP (przede wszystkim kontekstów po drugiej połowie XX wieku). Poniższa tabela 2. nie ma na celu wyczerpującej prezentacji możliwych użyć analizowanych wyrażen. Zebrane są w niej konteksty a) najczęstsze dla danego wyrażenia, b) wskazujące na różnice w przyłączaniu elementu określającego przez poszczególne wyrażenia, c) z elementami określającymi pokrewnymi znaczeniowo względem określeń z punktu a).

Tabela 2. Frekwencja bezwzględna elementu określającego w wyrażeniach
w _ mierze, w _ stopniu, do _ stopnia, w _ sposób,
na _ sposób, na _ sposoby, w _ sensie

	w_ mierze	w_ stopniu	do_ stopnia	w_ sposób	na_ sposób	na_ sposoby	w_ sensie
	8357	12793	3719	42384	1780	1875	6999
duży	3667	2090	3	0	0	0	1
ogromny	110	106	0	1	0	0	0
wielki	56	46	0	0	0	0	0
olbrzymi	9	16	0	0	0	0	0
większy	62	1025	0	0	0	0	0
największy	34	432	0	0	0	0	0
wysoki	1	121	2	0	0	0	0
najwyższy	3	328	28	1	0	0	0
znaczny	1104	1775	10	109	0	0	0
główny	759	13	0	30	0	0	0
istotny	12	101	0	601	0	0	3
zasadniczy	8	24	0	152	0	0	0
przeważający	148	20	0	0	0	0	0
znaczący	9	99	0	288	0	0	0
poważny	18	112	0	29	0	0	0
zadowolający	1	13	0	12	0	0	0
odpowiedni	0	11	0	260	0	0	0
umiarkowany	0	8	4	6	0	0	0
dostateczny	11	82	0	30	0	0	0
należyty	0	11	0	70	0	0	0
niewystarczający	0	21	0	12	0	0	0
niemały	22	62	0	0	0	0	0
mały	3	153	0	0	0	0	0
mniejszy	11	736	0	0	0	0	0
najmniejszy	18	408	0	4	0	0	0
nikły	0	26	0	1	0	0	0
znikomy	1	48	0	4	0	0	0
minimalny	0	175	0	10	0	0	0
maksymalny	0	69	0	18	0	0	0

Tabela 2. Frekwencja... cd.

	w_ mierze	w_ stopniu	do_ stopnia	w_ sposób	na_ sposób	na_ sposoby	w_ sencie
	8357	12793	3719	42384	1780	1875	6999
ciekawy	0	0	0	79	1	0	0
interesujący	0	0	0	42	0	0	0
zły	0	0	0	14	0	0	5
najgorszy	0	0	0	5	0	0	5
negatywny	0	0	0	11	0	0	9
pozytywny	0	1	0	24	0	0	15
dobry	2	2	0	13	0	0	7
klasyczny	0	0	0	16	0	0	7
ściśły	0	1	0	4	0	0	33
dosłowny	0	0	0	1	0	0	33
podwójny	0	0	0	2	0	0	15
jednoznaczny	0	0	0	33	0	0	0
określony	1	15	2	239	0	0	2
naturalny	0	0	0	512	0	0	0
prosty	0	0	0	446	0	0	0
nieoczekiwany	0	0	0	17	0	0	0
głupi	0	0	0	37	0	0	0
odpowiedni	0	11	0	260	0	0	0
oczywisty	0	0	0	321	0	0	1
następujący	0	1	0	616	0	0	1
inny	0	4	0	1725	43	27	34
odmienny	0	0	0	87	2	3	1
nowy	0	0	0	90	20	7	1
zróżnicowany	0	1	0	10	2	0	0
różny	9	287	0	795	56	903	1
rozmaity	0	5	0	74	4	63	0
równy	186	562	0	7	1	0	0
jednakowy	2	68	0	44	0	0	2
zasadniczy	8	24	0	152	0	0	0

Tabela 2. Frekwencja... cd.

	w_ mierze	w_ stopniu	do_ stopnia	w_ sposób	na_ sposób	na_ sposoby	w_ sencie
	8357	12793	3719	42384	1780	1875	6999
podobny	0	57	0	1191	4	0	2
dziwny	0	0	0	98	1	0	0
szczególony	3	7	0	504	2	0	0
dowolny	0	1	0	151	0	0	0
żaden	216	193	1	3006	4	0	22
jakiś	458	970	10	3145	4	0	967
pewien	458	1164	677	748	17	0	3147
każdy	2	4	0	18	3	0	17
wszystek	0	0	0	0	0	88	0
wszelki	0	0	0	0	10	148	1
jeden	0	0	0	136	4	0	1
ten	655	72	2344	32917	21	0	2207
taki	40	452	67	5147	58	0	187
swój	0	0	0	3	1030	1	0
jaki	152	1272	309	9805	2	0	197
jakikolwiek	7	58	0	917	0	0	0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NKJP.

Jak pokazał wcześniejszy przegląd słowników ogólnych języka polskiego (Tabela 1.), poza *żadną miarą* (i do pewnego stopnia również *w żaden sposób*) żadne z badanych wyrażen nie zostało bezdyskusyjnie uznane za mające ustaloną postać. Dlatego można zakładać, że badane wyrażenia będą dopuszczały różne elementy określające, być może nawet w sposób nieograniczony. Że tak nie jest, pokazuje tabela 2. Na podstawie zgromadzonych w niej danych można stwierdzić, że żadne z omawianych wyrażen nie dopuszcza wszystkich (ani nawet licznych) elementów określających. Preferencje pod tym względem są mniej (zob. *w _ sposób*) lub bardziej (zob. *na _ sposób*) wyraźne, jednak tezy o dowolności w wyborze elementu określającego materiał korpusowy nie potwierdza.

2.1. *W _ mierze*, choć dopuszcza bardzo różne elementy określające, to wyraźnie preferuje te wskazujące na duży stopień (najczęstsze w tej grupie w *dużej mierze*, w *znacznej mierze* i w *głównej mierze* stanowią 66% użyć w *_ mierze*). Drugie pod względem frekwencji elementy wskazujące na nieokreśloność (w *jakiejś mierze* i w *pewnej mierze*) pojawiają się w jedynie 11% użyć w *_ mierze*. Warte wspomnienia jest także w *tej mierze* (blisko 8% użyć w *_ mierze*) o funkcji koreferencjalnej, por. (11), gdzie wyrażenie to odnosi się do sprawy, o jakiej mowa.

- (11) *Trzeba bowiem jeszcze odpowiedzieć na pytanie, czy wolnorynkowa gospodarka jest systemem samowystarczalnym i czy posiada wszystkie potrzebne środki, aby się reprodukować w dłuższym czasie. Większość myślicieli liberalnych żywi w tej mierze bardzo poważne wątpliwości.*

Podobne preferencje wykazuje w *_ stopniu*, chociaż w tym przypadku użycia z najczęstszymi elementami przymiotnikowymi z grupy ‘duży’ odpowiadają za jedynie 38% wszystkich użyć, zaś z elementami *jakiś* i *pewien* – za prawie 17%. Równocześnie można zaobserwować znacznie bardziej zróżnicowane konteksty, w tym z elementami z grupy ‘mały’ (w *mniejszym stopniu* – 6%), ‘równy’ (w *równym stopniu* – nieco ponad 4%) czy nieokreślono-pytajnej (w *jakim stopniu* – blisko 10%).

Jeszcze bardziej zróżnicowane elementy określające dopuszcza w *_ sposób*. Mimo wyraźnie dominujących użyć koreferencjalnych (w *ten sposób* – blisko 78% i w *taki sposób* – blisko 12%), możliwe są użycia ze wszystkimi wskazanymi w tabeli elementami poza tymi z grupy ‘duży’ i ‘mały’. Ponadto należy odnotować użycia o funkcji adwerbialnej, por. *uśmiechnąć się w charakterystyczny sposób*, *zamordować w bestialski sposób*, *korygować w analogiczny sposób*. Ze względu na fakt, że jest to typ użycia reprezentowany licznie, ale przez konstrukcje z bardzo różnymi elementami, poszczególne konteksty nie zostały zarejestrowane w tabeli 2.

W porównaniu do w *_ stopniu* i w *_ sposób* kolejne trzy wyrażenia z tymi elementami rzeczownikowymi są zarówno rzadsze (niższa ogólna frekwencja), jak i bardziej restrykcyjne w odniesieniu do elementu określającego. Użycia *do _ stopnia* z elementem *tego* (63%), *pewnego* (18%) i *jakiego* (8%) dominują nad nielicznymi użyciami z innymi elementami. Z kolei *na _ spo-*

sób jest głównie używane z zaimkiem *swój* (58%). *Na _ sposoby* natomiast występuje prawie wyłącznie z elementami z grupy ‘wielość’ (*na różne sposoby* 48%, *na wszelkie sposoby* 8%, *na wszystkie sposoby* blisko 5%) oraz elementami liczebnikowymi, jak w (12).

- (12) *Połączenie telefonu z komputerem uzyskamy również na trzy sposoby: łączem podczerwieni IrDA, radiowym Bluetooth lub kablem RS232.*

Preferencje ostatniego z wyrażen, *w _ sensie*, są zbliżone do tych zaobserwowanych wyżej dla *do _ stopnia*: *w pewnym sensie* stanowi 45% ogólnych użyc, *w tym sensie* – 31% i *w jakimś sensie* – 14%.

2.2. Należy zwrócić także uwagę na nieodnotowaną w tabeli 2. możliwość postpozycyjnego wystąpienia elementu przymiotnikowego⁵. Po pierwsze, nie zachodzi ona dla wszystkich wyrażen (jest zablokowana w przypadku *w _ mierze*, *do _ stopnia* i *na _ sposoby*). Po drugie, jest wykluczona dla użyc z określeniem zaimkowym (por. *w pewnym stopniu*, ale nie **w stopniu pewnym*; *w taki sposób*, ale nie **w sposób taki*). Jednostkowe przykłady przeczące tym ograniczeniom albo pochodzą ze źródeł starszych (jak np. (13) z powieści Niemcewicza z 1815 r.), albo są archaizowane (jak np. (14) o szyku stylizowanym na biblijny).

- (13) *Możesz być, rzekłem, obracając się do żołnierza, by waleczny wojownik zapomniał się do stopnia tego.*
- (14) *Wyobrażasz sobie, że rządzą nami (...) miłujący bliźniego swego do stopnia tego, że jego wolność zabrać mu gotowi w miłości imię.*

Zdecydowana większość użyc z postpozycyjnym elementem określającym dotyczy przymiotników, jak w (15–17).

⁵ Wyraźnie odróżnia tego typu konteksty od układów z interpozycyjnym wyrażeniem określającym (w przywoływanej pracy – zaimkowym) Grochowski, pokazując ich kompozycjonalność w przeciwieństwie do przyimków wtórych złożonych z elementów o tej samej postaci, choć bez wyrażenia określającego (Grochowski 2020).

- (15) *Ich zdaniem port był zarządzany przez WTW w sposób skandaliczny.*
- (16) *Wolę zostać tradycjonalistą i „spucnąć” szparagi z buleczką i masłem na sposób poznański.*
- (17) *Z wielu fachowych analiz i badań wynika wyraźnie, że katolików w sensie ścisłym jest w Polsce około jednej trzeciej obywateli (...).*

Część użyć z postpozycyjnym elementem przymiotnikowym to frazy zleksykalizowane, por. np. *niepełnosprawny w stopniu lekkim / umiarkowanym / znacznym*. W pozostałych przypadkach przesunięcie przymiotnika na pozycję ostatnią zachodzi zwłaszcza, gdy ten właśnie element jest jakoś w zdaniu uwypuklany (tj. kiedy zwraca na siebie uwagę rozmówcy). Przesunięcie na pozycję finalną, a więc pozycję zajmowaną (w normalnych warunkach) przez część tematyczną, sprawia, że element określający jest w naturalny sposób zaakcentowany, zob. np. (15). Innym rodzajem uwypuklenia jest uwypuklenie kontrastywne, jak w (18) czy (19), gdzie porównuje się możliwość przypisania danej cechy różnym obiektom. Element przymiotnikowy może być uwypuklony także wtedy, gdy mówiący nie może znaleźć właściwego określenia, jak w (20).

- (18) *(...) gleby zdegradowane stanowią 2,7% całkowitej powierzchni kraju, w tym w stopniu dużym i bardzo dużym ok. 0,5% i w stopniu średnim i małym - 2,2% powierzchni kraju.*
- (19) *Według Charlesa R. Lanmanna sanskryckie słowo śunyata oznaczające ‚pustkę’, pochodzi od czasownika śu (nabrzmiwać) i ma dwa znaczenia: coś może być puste w sensie negatywnym, czyli nie zawierać niczego (interpretacja nihilistyczna) i coś może być puste w sensie pozytywnym jako mające zdolność wypełniania się (...).*
- (20) *I wydaje się, że komisje, które będą pracowały nad tymi projektami, będą miały wiele pracy, ażeby w sposób jakiś taki, powiedziałbym, wnikliwy i bez szkody dla ogólnego kształtu Kodeksu postępowania karnego poradzić sobie z tym problemem.*

Nierzadko w postpozycji umieszczana jest także fraza określająca o postaci zdania, por. (21).

- (21) *Zdeterminowani, zastraszeni, pozostawieni sami sobie rozwiązali swój problem w sposób taki, jaki im został narzucony.*

Wreszcie w postpozycji może wystąpić element określający o postaci rzeczownika w dopełniaczu, oznaczający ‘tak, jak on(a) to robi’, zob. (22). Tego typu elementy nigdy nie pojawiają się w interpozycji.

- (22) *Więc oto siedzieli oni, rozpierali się, niektórzy palili cygara na sposób Churchilla.*

2.3. Pomiędzy użyciami przyimkowymi a narzędnikowymi nie zachodzi korelacja ani ilościowa, ani jakościowa. Frekwencja kształtu narzędnikowego⁶ jest parokrotnie niższa od frazy przyimkowej. Również w odniesieniu do typu dopuszczalnego elementu określającego użycia narzędnikowe wykazują daleko idące ograniczenia. W przypadku *_miarą* jedyne warte odnotowania jest *żadną miarą* (20% wystąpień *miarą*); drugie pod względem frekwencji *taką miarą* stanowi 0.7% wystąpień *miarą*, pozostałe są wyłącznie jednostkowe. *Dużą* czy *znaczną miarą* nie pojawiają się (por. w *dużej / znacznej mierze*). *_miarą* współwystępuje za to dość swobodnie z określeniami przymiotnikowymi (jak *prawdziwą, inną, dobrą, obiektywną* itp. *miarą*, zob. (23)), jednak w znaczeniu odmiennym od w *_mierze*, mianowicie jako ‘środek określania wartości czegoś’.

- (23) *Ostateczną miarą kompetencji będzie ilość pacjentów, którzy będą chcieli się u niego leczyć.*

Większość użyć *sposobem, sposobami* i wszystkie użycia *stopniem* i *sensem* to wystąpienia narzędnika odpowiedniego rzeczownika z towarzyszącym atrybutem przymiotnikowym, por. np. (24)–(25) i paralelne *Legalną pracę w krajach UE można w najłatwiejszy sposób zdobyć przez samozatrudnienie., ... są zabezpieczone w wysokim stopniu.*

⁶ Opis funkcji składniowych obu rodzajów fraz nie należy do zakresu tego artykułu. Ponieważ jednak większość z nich to wyrażenia kompozycyjne, pełnią one funkcje typowe dla narzędnika (por. struktura *x jest y-tem* w (23)–(24)) i wyrażen przyimkowych.

- (24) *Samozatrudnienie jest najłatwiejszym sposobem na zdobycie legalnej pracy w krajach UE (...).*
- (25) *Będą one dostępne zarówno w Sieci, jak i w wyspecjalizowanych systemach e-commerce MIDAS i Digital Kiosk (charakteryzujących się wysokim stopniem zabezpieczenia przesyłanych danych).*

W pozostałych (tj. nieprzymiotnikowych) użyciach _ *sposobem* przypomina pod względem doboru elementu zaimkowego w _ *sposób* (z najczęstszym *tym sposobem* stanowiącym 13% wystąpień formy narzędnikowej), zaś _ *sposobami* przypomina na _ *sposoby* (zob. *różnymi sposobami* i *wszelkimi sposobami* stanowiące po blisko 13% wystąpień formy narzędnikowej).

Jest to obserwacja zbieżna z opisem leksykograficznym (por. Tabela 1), gdzie, przypomnijmy, pojawiały się jako zleksykalizowane wyrażenia:

- a) *żadną miarą* (20%), por. w *żadnej mierze* (3%),
- b) *jakim sposobem* (3%), por. w *jaki sposób* (23%); *takim sposobem* (1%), por. w *taki sposób* (12%); *tym sposobem* (13%), por. w *ten sposób* (78%); *wszelkim sposobem* (0.04%); *żadnym sposobem* (0.3%), por. w *żaden sposób* (7%),
- c) *wszelkimi sposobami* (13%), por. na *wszelkie sposoby* (8%), *wszelkimi możliwymi sposobami* (3%), por. na *wszelkie możliwe sposoby* (4%), *wszystkimi sposobami* (1%), por. na *wszystkie sposoby* (5%), *wszystkimi możliwymi sposobami* (0.6%), por. na *wszystkie możliwe sposoby* (2%).

3. Powyższy przegląd danych słownikowo-korpusowych pozwala stwierdzić, że leksykalizacji podlegają nieliczne z badanych wyrażen, przede wszystkim te zawierające element przyimkowy i zaimkowy.

3.1. Najmniej kontrowersyjne jest wyodrębnienie jednostki o postaci *żadną miarą*. Przesądza o tym nie tylko długa (leksykograficzna) tradycja rejestrowania tego ciągu czy brak innych niż *żadną* określeń znacząco często⁷ pojawiających się przy *miarą*. Decydujący nie jest też fakt, że w *żadnej mierze* jest wyraźnie rzadsze niż *żadną miarą* (notabene, ich częstość bezwzględna

⁷ Frekwencja nie jest, rzecz jasna, wyznacznikiem leksykalizacji, może być jednak traktowana jako wskazówka, że danemu dwu- (lub więcej) elementowemu ciągowi należy się pod tym względem przyjrzeć.

jest zbliżona, NKJP rejestruje 294 wystąpienia *żadną miarą* i 216 w *żadnej mierze*. Kluczowy jest tu fakt, że oba te wyrażenia mają inne znaczenie i, co za tym idzie, preferują różne konteksty użycia. Nie ma przesłanek, aby traktować w *żadnej mierze* inaczej niż jako wyrażenie kompozycyjne, adverbialne informujące o zerowym stopniu, poziomie, intensywności ('to, o czym mowa, zachodzi na najniższym poziomie skali'), zob. (26)–(27). Tymczasem *żadną miarą* wskazuje na brak możliwości, aby zaszło to, o czym mowa i dlatego też preferuje konteksty z czasownikami modalnymi, jak w (28)–(29). Dlatego też w zdaniu (30) w *żadnej mierze* prowadzi do odczytania opinii o poglądach danej osoby jako opisowej (*poglądy tej osoby nie mogą być w najmniejszym stopniu naganne*), zaś podmiana tego wyrażenia na *żadną miarą* doprowadziłaby do odczytania tego zdania jako odmowy mówiącego do uznania poglądów danej osoby za naganne (*nie zgadzam się na uznanie jego poglądów za naganne*).

- (26) *Najistotniejsze w całym projekcie jest jednak to, że struktura samego zamku nie zostanie w żadnej mierze naruszona, stary mur będzie mógł być podziwiany podczas spacerów po wnętrzu nowej budowli.*
- (27) *Ustrój socjalistyczny w żadnej mierze nie zmienił przyzwyczajzeń urzędniczych.*
- (28) *Przygoda z guru, który wiedział o Alpercie coś, czego wiedzieć żadną miarą nie mógł, zbiła psychologa z pantafelku. Nie dało się tego nijak wytłumaczyć.*
- (29) *(...) rycerz żadną miarą nie powinien narażać niewiasty na taką niesławę (...).*
- (30) *Nie znam bliżej jego działalności z okresu wcześniejszego (obecnie, o ile wiem, żadnej nie prowadzi) – niemniej jednak poglądy jego, akceptujące konieczność znalezienia wspólnej płaszczyzny rzetelnego i prawdziwego porozumienia, nie mogą być w żadnej mierze naganne.*

W żaden sposób, a także rzadkie *żadnym sposobem*, występujące zarówno w kontekstach typowych dla *żadną miarą*, jak i dla *żadnej mierze*, por. (31)–(32), trzeba uznać – na mocy znaczenia wynikającego ze znaczeń poszczególnych elementów – za złożeniowe.

- (31) (...) *Joanna poczuła na swojej dłoni lepką maź i w żaden sposób nie umiała powstrzymać krzyku.*
- (32) *Śmierdziało tu dymem, bo do oświetlenia użyto najprymitywniejszych, nie uszlachetnionych w żaden sposób lucytyw.*

3.2. W ISJP uznano wyrażenia *w _ stopniu*, *w _ mierze*, *w _ sposób* i *w _ sensie* za wykładniki limitacji ('coś jest prawdziwe tylko w jakimś stopniu, w odniesieniu do tylko pewnych aspektów, z pewnego punktu widzenia, przy pewnych zastrzeżeniach'). W ogólnym zarysie nie jest to decyzja zła, gdyż rzeczywiście taka jest funkcja badanych wyrażeń. Uznanie ich jednak za jednostki bliskoznaczne jest nadmiarowe, skoro każde z nich ma swoje, indywidualne preferencje w odniesieniu do elementu określającego, z jakim współwystępują. *W _ stopniu* i *w _ mierze* preferują mianowicie użycia opisujące zakres odniesienia tego, o czym mowa na linii mały – duży (por. np. *w znacznej mierze*, *w większym / mniejszym stopniu*), przy czym *w _ mierze* operuje wyłącznie z określeniami z grupy 'duży'. Z kolei *w _ sensie*, *w _ sposób*, a także *do _ stopnia* są głównie używane z elementami zamkowanymi zwłaszcza koreferencyjnym (jak w (33)–(34)) i nieokreślonym (por. np. *w pewnym sensie*). Ponieważ jednak w każdym przypadku znaczenie tych wyrażeń jest kompozycyjne, nie wydaje się, aby zaobserwowane preferencje były wystarczającą przesłanką do ich uznania za zleksykalizowane.

- (33) *To go wyczerpywało do tego stopnia, że robił dokładne obliczenie, ile jeszcze dni dzieli go od emerytury (...).*
- (34) *Jeszcze kilkadziesiąt lat temu cudzołożnica była w wielu krajach odrzucana przez środowisko. Choćby Jagna w Chłopach. Dziś takie reakcje są bardzo rzadkie. W tym sensie niewątpliwie mamy do czynienia z rozluźnieniem obyczajowym.*

Leksykograficzna tendencja do notowania wyrażeń częstych jest zjawiskiem de facto pozytywnym. Z jednej strony informuje użytkowników (w tym uczących się danego języka) o najczęstszych typach użycia, z drugiej strony stymuluje do językoznawczej refleksji. Tak jest na przykład w przypadku *w pewnym sensie* jako wykładnika wahania (por. (35) z (36)). Mimo że jest to użycie częste, można podejrzewać, że jego specyfika wynika ze znacze-

nia elementu określającego *pewien*. Przekonuje o tym zestawienie w *pewnym sensie* z chociażby w *pewien sposób* (37) jako wykładnikiem nieokreśloności (por. *jakoś*) czy *do pewnego stopnia* (38) jako operatorem ograniczonej (warunkowej, niechętniej) zgody⁸. Ponieważ wszystkie te wyrażenia łączy wprowadzanie przez mówiącego dystansu wobec tego, co jest mówione, można założyć, że komponent ten wprowadzany jest przez element wspólny, czyli *pewien*.

(35) *A mnie... mnie się to nawet w pewnym sensie podoba.*

(36) *Wędrowanie po górach też jest, w pewnym sensie, modlitwą.*

(37) *Babcia i Gruby są w pewien sposób do siebie podobni – z pozoru idą do przodu jak czołg, ale w środku mają bardzo dużo ciepła.*

(38) *Oni sądzą, że trzymają mnie w ręce dostatecznie mocno... i mają do pewnego stopnia rację.*

3.3. Wyraźne ograniczenie pod względem wybieranego elementu określającego wykazywane przez *na _sposób, na _sposoby* i *_sposobami* przekonują za wyodrębnieniem następujących jednostek:

3.3.1. Warta wyodrębnienia jest jednostka *na swój sposób* w znaczeniu ‘tak, że nikt inny tego tak nie robi’. Argumentem za uznaniem tego wyrażenia za całość jest niemożność wymiany elementu *swój* na zaimek dzierżawczy⁹ ani na rzeczownik w dopełniaczu. Notabene, wspomniane wcześniej użycia typu (22) po pierwsze wymagają przesunięcia rzeczownika w dopełniaczu do postpozycji, po drugie są nieliczne (raczej *na sposób francuski* niż *na sposób Francuzów*). Wskazany w słownikowych opisach tej jednostki element charakteryzujący sposób wykonywania czynności jako wątpliwy, nietypowy, sprawiający dziwne wrażenie nie wydaje się konieczny. Jest on presupono-

⁸ Jak zauważył jeden z recenzentów wcześniejszej wersji tego tekstu za kompozycjalnością omawianych wyrażen przemawia także możliwość przyjmowania dalszych dodatkowych określeń, por. w *pewien nieoczekiwany sposób*.

⁹ Szerzej na temat warunków takiej wymienności zob. Danielewiczowa 2019. Wyrażenie *[ktoś] jest na swój sposób [jakiś]* zostało tam uznane za idiomatyczne, a co za tym idzie ewentualna wymiana elementu *swój* nie jest rozważana. Notabene postać tak wyodrębnionego idiomu wydaje się zbyt restrykcyjna. Nie wydaje się, aby zachodziła różnica między *na swój sposób* w zdaniu *Janek jest na swój sposób sympatyczny*. a *Janek cię na swój sposób kocha*.

wany przez element ‘nikt inny tego tak nie robi’ i uwarunkowany kulturowo przez niechęć do innego.

3.3.2. Ostatnim wyrażeniem wartym rozważenia jest *na _ sposoby, _ sposobami*, gdzie _ = określenie wielości (*różne / wszelkie / wszystkie (możliwe, dostępne) / rozmaite* itd. / Num). Mimo że znaczenie całości jest kompozycyjne, to fakt, że dopuszczalne elementy określające należą do ściśle określonej grupy wyrażen wskazujących na wielość (inne nie pojawiają się) przekonuje za koniecznością zarejestrowania tego wyrażenia jako całości. Zauważmy, że ‘wielość’ nie musi być komponentem centralnym elementu określającego, jak w przypadku *wymyślny* w (39), musi jednak się pojawić, por. **katuje na niezmiennie sposoby* (raczej: *katuje zawsze w ten sam sposób*).

(39) *Czyje? Bonharta, który dziewczynę co dnia katuje na wymyślne sposoby, fizycznie i psychicznie?*

4. Przedstawiona w tym artykule analiza jest oparta na badaniu frekwencji użycia *do _ stopnia, w _ stopniu, w _ mierze, w _ sposób, na sposób, na sposoby, w _ sensie* oraz paralelnych wyrażen *_ miarą, _ sposobem, _ sposobami* z wyrażeniami określającymi. Celem badań było wyodrębnienie jednostek języka w omawianej grupie. W wyniku przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że: 1) większość badanych ciągów wykazuje silne preferencje względem dopuszczalnego elementu określającego, a 2) nawet te o słabiej zarysowanych preferencjach nie dopuszczają wszystkich możliwych elementów określających; 3) współcześnie dominujące pod względem frekwencji i najczęściej podejrzewane o leksykalizację są wyrażenia z przyimkiem i zaimkowym elementem określającym, chociaż 4) krótki przegląd słowników dawniejszych wskazuje na większą popularność fraz narzędnikowych w przeszłości; 5) pomiędzy wyrażeniami o postaci frazy przyimkowej i tymi o postaci narzędnika nie zachodzi odpowiedniość ani pod względem częstości użycia, ani typu przyłączanych elementów określających, ani stopnia leksykalizacji¹⁰; 6) tylko nieliczne z badanych obiektów językowych można uznać za zleksykalizowane (lub leksykalizujące się). Ponieważ konkluzja

¹⁰ W niniejszym artykule nie badałam tego typu odpowiedniości między frazami niewykazującymi tendencji do leksykalizacji, np. *w ciekawy sposób – ciekawym sposobem*.

o niskim stopniu leksykalizacji badanych wyrażeń nie odpowiada w pełni na pytanie o przyczynę tak częstego wyboru zaimkowego elementu określającego przez badane wyrażenia, następnym krokiem mogłoby być przyjrzenie się tym i podobnym wyrażeniom z punktu widzenia ich funkcji referencjalnej oraz zaangażowania w mechanizm kwantyfikacji.

Źródła

- NKJP: Narodowy korpus języka polskiego. <http://nkjp.uni.lodz.pl/> [15.06.2021]
- Korba: Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.), [online:] https://www.korba.edu.pl/query_corpus/ [15.06.2021]
- DOROSZEWSKI W., 1950–1969, *Słownik języka polskiego*, Warszawa: PWN, [online:] <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista> [15.06.2021]
- ISJP: BAŃKO M. (red.), 2000, *Inny słownik języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- LINDE S. B., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, Warszawa: Drukarnia Xsieny Pijarów.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, [online:] <http://spxvi.edu.pl/indeks/> [15.06.2021]
- Słownik staropolski*, [online:] <https://pjs.ijp.pan.pl/Sstp/> [15.06.2021]
- Słownik warszawski: KARŁOWICZ J., KRYŃSKI A.A., NIEDŹWIEDZKI W., 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Słownik wileński: ZDANOWICZ A. et al., 1861, *Słownik języka polskiego*. Wilno.
- TROTZ A. M., 1764, *Nowy dykjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski z przydatkiem przysłów potocznych, przestrogi gramatycznych, lekarskich, matematycznych, fortyfikacyjnych, żeglaskich, łowczych i inszym naukom przyzwoitych wyrazow przez Michała Abrahama Troca, warszawianina*, Lipsk: Jan Fryderyk Gledycz.
- WSJP: ŻMIGRODZKI P. (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, [online:] <https://wsjp.pl/> [15.06.2021]

Bibliografia

- BOBROWSKI I., 1990, Czy istnieje zaimek przymiotny *swój* i czy ma on mianownik, *Polonica* 15, s. 79–87.
- BOGUSŁAWSKI A., 1976, O zasadach rejestracji jednostek języka, *Poradnik Językowy* 8, s. 356–364.

- DANIELEWICZOWA M., 2019, *Swój ma swoje tajemnice*, *Prace Filologiczne* LXXIII, s. 49–66.
- GROCHOWSKI M., 2017, Szyk operatorów kwantyfikacji ogólnej w języku polskim, w: *Slavica Wratislaviensia* CLXV, s. 125–136.
- GROCHOWSKI M., 2020, Granice przyimków wtórnych a ich szyk w języku polskim, w: *Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Elżbiecie Mańczak-Wohlfeld z okazji 70. urodzin*, Kraków: Wyd. UJ, s. 145–158.
- KALLAS K., 1998, Zaimki przeczące w polskim zdaniu, *Prace Filologiczne* 43, s. 229–235.
- LESZ-DUK M., 1985, Czy polszczyzna staje się językiem analitycznym, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica* 11, s. 21–36.
- PRZYBYSZEWSKI S., 2020, O użyciu operatorów kwantyfikacji ogólnej w zdaniach przeczących, *Język Polski* 3, s. 5–19.
- TOPOLIŃSKA Z., 2016, Zaimki – uniwersalny system referencji, *LingVaria* 21, s. 35–41.
- WIERZBICKA-PIOTROWSKA E., 2011, *Polskie zaimki nieokreślone. Wybrane zagadnienia semantyczne, syntaktyczne i pragmatyczne*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- WOLK M., 2019, *Inny, różny, odrębny, odmienny*. Próba wyodrębnienia jednostek języka, *Poradnik Językowy*, z. 9, s. 50–65.

**Prepositional phrases with the nouns *miara, sposób, stopień, sens*
on their way to lexicalization**

(s u m m a r y)

The author analyzes the level of lexicalization of the expressions that take the form of a prepositional phrase such as *w _ mierze, do _ stopnia, w _ stopniu, w _ sposób, na _ sposób, na _ sposoby, w _ sensie*. These expressions are compared with instrumental phrases *_INSTR miarą* and *_INSTR sposobem, _INSTR sposobami* that are regarded in lexicography as synonymous with the former. The analysis is based on tracing the restrictions imposed on a descriptive element and its position in the phrase. Even though most of the analysed expressions show preferences for a certain kind of a descriptive element, only few of them can be recognized as lexicalized. Those are mainly the ones taking the form of a prepositional phrase and including a pronominal descriptive element.

Key words: prepositional phrase; instrumental; word order; lexicalization